

فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۶، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۲، صفحات ۱-۲۳

چشم‌انداز آینده جمعیت روستایی و چالش‌های مدیریت توسعه پایدار روستایی در ایران*

خلیل کلاتری، حجت ورمزیاری، و عباس عسکری ندوشن**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۸/۹ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۴/۱۳

چکیده

پیش‌بینی پویایی‌ها و تغییرات آتی جمعیت روستایی از مهم‌ترین موضوعاتی است که در فرایند توسعه پایدار روستایی بدان توجه می‌شود. مطالعه حاضر، با پیش‌بینی تغییرات جمعیت روستایی در دوره زمانی ۱۴۱۰-۱۳۸۵، به بحث و بررسی پیرامون پیامدهای ناشی از آن می‌پردازد. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که نسبت روستائینی از ۳۱/۴ درصد در ۱۳۸۵ به ۲۲/۵ درصد در ۱۴۱۰ خواهد رسید؛ همچنین، نتایج پیش‌بینی نشان‌دهنده چندین ویژگی عمده جمعیت روستایی ایران در افق ۱۴۱۰ است، که عبارت‌اند از: کاهش باروری، افزایش امید به زندگی، کاهش مطلق و نسبی، افزایش عرضه نیروی کار و سرانجام، سالخوردگی ساختار سنی. در مطالعه حاضر، بهبود بهره‌وری نیروی کار و سطح درآمد خانوارهای روستایی و همزمان با آن، ایجاد فرصت‌های شغلی جدید لازمه مواجهه مناسب با افزایش عرضه نیروی کار روستایی و سالخوردگی جمعیت روستایی در افق ۱۴۱۰ قلمداد می‌شود.

* مقاله حاضر با حمایت قطب علمی تدوین راهبرد توسعه کشاورزی، دانشکده اقتصاد و توسعه کشاورزی دانشگاه تهران به انجام رسیده است، که جای تقدیر و تشکر دارد. همچنین، از نظرات اصلاحی آقای دکتر ابوالقاسم حیدرآبادی و داوران محترم مقاله سپاسگزاری می‌شود.
** به ترتیب، استاد برنامه‌ریزی منطقه‌ای و عضو هیئت علمی دانشکده اقتصاد و توسعه کشاورزی دانشگاه تهران؛ نویسنده مسئول و دانشجوی دکتری توسعه کشاورزی دانشگاه تهران (varmazaryari@ut.ac.ir)؛ و استادیار جمعیت‌شناسی و عضو هیئت علمی دانشگاه یزد.

کلیدواژه‌ها: جمعیت‌شناسی روستایی / پیش‌بینی جمعیت روستایی / عرضه نیروی کار / بهره‌وری نیروی کار / توسعه پایدار / ایران.

* * *

مقدمه

جمعیت نواحی کمتر توسعه یافته با دو چالش مهم شهری شدن سریع و سالخوردگی جمعیت مواجه است. طبق آمار بین‌المللی، رشد جمعیت در نواحی شهری مناطق کمتر توسعه یافته (از جمله ایران) بسیار چشمگیر خواهد بود (جدول ۱). پیش‌بینی شده است که تا سال ۲۰۲۵، جمعیت شهری کشورهای در حال توسعه دو برابر شده، به چهار میلیارد نفر برسد. انتظار می‌رود که در فاصله سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۳۰، تقریباً تمامی رشد جمعیت جهان را نواحی شهری مناطق کمتر توسعه یافته جذب کنند و در نتیجه، برآورد می‌شود که تا سال ۲۰۱۷، تعداد شهرنشینان این‌گونه مناطق با روستانشینان آنها برابری کند. در کشورهای کمتر توسعه یافته، شهرنشینی تا سال ۲۰۳۰ مستولی شده، میزان آن در این سال تقریباً به ۵۷ درصد خواهد رسید. برعکس، جمعیت روستایی به کندی رشد کرده، افزایش آن پس از رسیدن به سه میلیارد نفر، متوقف خواهد شد (United Nations, 2004; Brockerhoff, 2000).

جدول ۱- متوسط نرخ تغییر سالانه جمعیت کل، روستایی و شهری مناطق کمتر توسعه یافته در دوره ۱۹۵۰-۲۰۳۰

جمعیت	متوسط نرخ تغییر سالانه (درصد)		
	۲۰۰۰-۲۰۳۰	۱۹۷۵-۲۰۰۰	۱۹۵۰-۱۹۷۵
کل جمعیت	۱/۱۵	۱/۹۲	۲/۲۹
جمعیت روستایی	۰/۰۶	۱/۰۹	۱/۸۲
جمعیت شهری	۲/۲۹	۳/۵۵	۳/۹۱

منبع: United Nations, 2004

بر اساس پیش‌بینی‌های سازمان ملل، تغییر ساختار جمعیتی در ایران در مقایسه با بسیاری از نواحی کشورهای در حال توسعه از سرعت بیشتری برخوردار است

(United Nations, 2004). بر اساس این نتایج، میزان شهرنشینی در ایران حدود دو دهه قبل یعنی، در ۱۳۷۰ (یا ۱۹۹۱ میلادی) ۵۷ درصد بوده و از سوی دیگر، برابری درصد جمعیت روستایی و شهری در حدود سال ۱۹۸۰ یعنی، ۳۸ سال زودتر از مناطق کمتر توسعه‌یافته جهان اتفاق افتاده است (مهدوی، ۱۳۸۹). همچنین، بر اساس آینده‌پژوهی سازمان ملل، میزان جمعیت شهری ایران در سال ۲۰۳۰ تقریباً به هشتاد درصد خواهد رسید؛ این در حالی است که بر اساس پیش‌بینی سازمان ملل، سطح شهرنشینی کشورهای توسعه‌یافته، کمتر توسعه‌یافته و دارای کمترین سطح توسعه‌یافتگی^(۱) در این سال، به ترتیب، در حدود ۸۲، ۵۷ و ۴۳/۵ درصد خواهد بود. بنابراین، بر اساس این شاخص، ایران وضعیتی مشابه با کشورهای توسعه‌یافته را به خود خواهد گرفت (United Nations, 2004). مقاله حاضر بر آن است که با تحلیل عمقی‌تر، به بررسی روند تغییرات جمعیت روستایی کشور پردازد و ویژگی‌ها، پویایی‌ها و تغییرات جمعیت روستایی کشور را برای افق ۱۴۱۰ پیش‌بینی کند.

تحولات جمعیت روستایی در ایران

حجم و ترکیب جمعیت شهری و روستایی ایران در طول صد سال گذشته تحولاتی شتابان و چشمگیر را تجربه کرده است. سمت و سوی این تغییرات در جهتی بوده که با وجود رشد فزاینده کل جمعیت کشور در این مدت، نرخ رشد جمعیت نقاط شهری و روستایی کشور متفاوت بوده و در نتیجه، سهم جمعیت شهرنشین و روستانشین کشور کاملاً متحول شده است؛ همچنین، تعداد نقاط شهری کشور با سرعتی قابل ملاحظه رشد کرده و البته تفاوت نرخ رشد جمعیت به نفع نقاط شهری و به زیان نقاط روستایی بوده است. اطلاعات جدول ۲ روند تغییرات نسبت شهرنشینی و روستانشینی، تعداد شهرها و نرخ رشد سالانه جمعیت در فاصله سال‌های ۱۳۸۵-۱۲۸۰ را نشان می‌دهد. بر اساس اطلاعات موجود، در سال ۱۲۸۰، حدود ۷۹ درصد از کل جمعیت کشور در نقاط روستایی ساکن بودند، که این نسبت تا سال ۱۳۲۵ تقریباً ثابت باقی مانده است.

تغییرات سریع در نسبت روستانشینی از سال ۱۳۲۵ به بعد سرعت می‌گیرد و تا سال ۱۳۸۵ به ۳۲ درصد کاهش می‌یابد. تعداد شهرهای کشور نیز از حدود صد شهر در سال ۱۲۸۰ به ۱۰۱۶ شهر در سال ۱۳۸۵ افزایش یافته است. ملاحظه نرخ رشد سالانه جمعیت در نقاط شهری و روستایی نشان می‌دهد که از سال ۱۳۱۵، همواره نرخ رشد جمعیت شهری به مراتب بیش از نقاط روستایی بوده و این روند منعکس‌کننده دخالت عواملی فراتر از رشد طبیعی جمعیت است.

جدول ۲- جمعیت شهری و روستایی ایران طی دوره ۱۳۸۵-۱۲۸۰

سال	درصد جمعیت در نقاط شهری و روستایی			نرخ رشد سالانه جمعیت				
	شهری	روستایی	کل	تعداد شهرها	دوره محاسبه رشد	شهری	روستایی	کل
۱۲۸۰	۲۱	۷۹	۱۰۰	۱۰۰				
۱۳۰۰	۲۱	۷۹	۱۰۰	۸۷	۱۲۸۰-۱۳۰۰	۰/۰۸	۰/۰۸	۰/۰۸
۱۳۱۵	۲۱	۷۹	۱۰۰	--	۱۳۰۰-۱۵	۱/۵۰	۱/۵۰	۱/۵۰
۱۳۲۵	۲۲	۷۸	۱۰۰	--	۱۳۱۵-۲۵	۱/۵	۱/۳	۲/۳
۱۳۳۵	۳۱	۶۹	۱۰۰	۱۹۹	۱۳۲۵-۳۵	۲/۸	۱/۴	۳/۴
۱۳۴۵	۳۸	۶۲	۱۰۰	۲۷۲	۱۳۳۵-۴۵	۳/۱	۱/۶	۵/۱
۱۳۵۵	۴۷	۵۳	۱۰۰	۳۷۳	۱۳۴۵-۵۵	۲/۷	۱/۶	۴/۶
۱۳۶۵	۵۴	۴۶	۱۰۰	۴۹۶	۱۳۵۵-۶۵	۳/۹	۲/۳	۵/۴
۱۳۷۵	۶۱	۳۹	۱۰۰	۶۱۲	۱۳۶۵-۷۵	۱/۹۶	۰/۲۸	۳/۲
۱۳۸۵	۶۸	۳۲	۱۰۰	۱۰۱۶	۱۳۷۵-۸۵	۱/۶۱	-۰/۴۴	۲/۷

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵-۱۳۳۵؛ Bharier, 1972

از عواملی مهم که می‌تواند در کاهش جمعیت روستایی نقشی عمده داشته باشد، مهاجرت‌های روستا-شهری است. مهاجرت روستاییان به شهر در طول دوره ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۵ رشد سالانه ۲/۴۶ درصدی را تجربه کرده است، که رشدی بالا به‌شمار می‌رود. برای نمونه، بر اساس یافته‌های مطالعه موسوی و گنجیان (۱۳۸۲) طی دوره‌های ۱۳۶۵-۷۰ و ۱۳۷۰-۷۵، بیش از نیمی از کاهش جمعیت روستایی در ایران در اثر عامل مهاجرت به شهر اتفاق افتاده، به‌گونه‌ای که سهم آن به ترتیب ۵۴/۱ و شصت درصد بوده است. از سوی دیگر، به نظر می‌رسد که در ایران، تبدیل روستاها به شهرها در

نتیجه مهاجرت پله‌ای روستاییان به روستاهای مرکزی‌تر صورت می‌گیرد. اطلاعات جدول ۳ نشان می‌دهد که در طول دوره ۱۳۸۵-۱۳۴۵، تعداد آبادی‌های کمتر از صد نفر جمعیت ۱۱/۶۷ درصد کاهش داشته و اما در آبادی‌های پرجمعیت‌تر، این روند معکوس بوده است. برای نمونه، در طول دوره ۱۳۸۵-۱۳۴۵، ساکنان روستاهایی با جمعیت زیر ۲۵۰۰ نفر و روستاهای دارای ۲۵۰۰ نفر جمعیت و بیشتر، به ترتیب، رشد ۵۹/۶۷ و ۳۳۳/۰۷ درصدی داشته‌اند.

جدول ۳- طبقه‌بندی آبادی‌های ایران بر اساس تعداد جمعیت

طبقه‌های آبادی‌ها	کل جمعیت (هزار نفر)		تعداد آبادی‌ها		تراکم جمعیتی (نفر به ازای هر آبادی)	
	۱۳۸۵	۱۳۴۵	تغییر (درصد)	۱۳۸۵	۱۳۴۵	تغییر (درصد)
خالی از سکنه	۰	۰	۰	۱۵۹۲۵	۵۷۷۰۵	۲۶۲/۳۵
کمتر از ۱۰۰ نفر	۱۲۰۱	۹۹۵	-۱۷/۱۵	۳۱۳۷۸	۲۷۷۱۶	-۱۱/۶۷
۱۰۰-۴۹۹ نفر	۶۴۴۱	۵۷۲۹	-۱۱/۰۵	۲۷۳۵۱	۲۳۷۸۲	-۱۳/۰۵
۵۰۰-۲۴۹۹ نفر	۶۶۴۷	۱۰۶۱۳	۵۹/۶۷	۷۴۰۱	۱۰۶۲۸	۴۳/۶۰
۲۵۰۰ نفر و بیشتر	۱۰۲۵	۴۴۳۹	۳۳۳/۰۷	۳۰۸	۹۹۹	۲۲۴/۳۵

منبع: یافته‌های تحقیق بر پایه داده‌های مرکز آمار ایران (۱۳۴۵ و ۱۳۹۰)

از آنجا که از یک‌سو، تراکم جمعیتی روستاهای پرجمعیت و نیز تعداد آنها افزایش یافته و از سوی دیگر، تعداد آبادی‌های دارای کمتر از صد نفر جمعیت کاهش یافته است، می‌توان نتیجه گرفت که بخشی مهم از مهاجرت جمعیت روستایی به صورت پله‌ای و از سکونتگاه‌های کم‌جمعیت به روستاهای پرجمعیت و سپس، به نقاط شهری صورت گرفته است. مهدوی (۱۳۸۹) نیز در مطالعه خود بر اساس افزایش تعداد روستاهای پرجمعیت (بیش از پانصد نفر جمعیت) و کاهش تعداد روستاهای کم‌جمعیت (کمتر از پانصد نفر جمعیت) در طول دوره ۱۳۶۵-۱۳۳۵ به چنین نتیجه‌ای دست یافته است.

از سوی دیگر، تحلیل ساخت سنی مهاجران روستایی نشان می‌دهد که در سال ۱۳۸۵، بیش از ۵۵ درصد مهاجران بین ده تا ۲۹ سال سن داشتند و جزو نیروی کار

جوان محسوب می‌شدند. همچنین، روند مهاجرت در دوره ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۵ حاکی از افزایش مهاجرت این گروه سنی است، به گونه‌ای که سهم نیروی فعال جوان روستایی از مهاجرت جمعیت روستایی در دوره ۱۳۶۵-۱۳۸۵ از ۵۴/۷۵ درصد به ۵۶/۲۱ درصد افزایش یافته (جدول ۴)، که بیانگر تهدید جدی برای توسعه پایدار روستایی از نظر دسترسی به نیروی کار فعال است و چه‌بسا پیری نیروی کار کشاورزی را به‌دنبال داشته باشد.

جدول ۴- سهم گروه‌های مختلف سنی جمعیت فعال جوان از کل مهاجران روستایی در سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۵ (درصد)

گروه سنی	مهاجرت روستا به شهر		
	سال ۱۳۶۵	سال ۱۳۷۵	سال ۱۳۸۵
۱۰-۱۴ ساله	۱۴/۰۲	۱۶/۷۷	۱۱/۴۱
۱۵-۱۹ ساله	۱۴/۵۶	۱۴/۵۵	۱۴/۵۹
۲۰-۲۴ ساله	۱۳/۷۸	۱۲/۰۷	۱۵/۳۵
۲۵-۲۹ ساله	۱۲/۳۹	۱۲/۲۹	۱۴/۸۶
مجموع	۵۴/۷۵	۵۵/۶۸	۵۶/۲۱

منبع: یافته‌های تحقیق بر پایه داده‌های مرکز آمار ایران ۱۳۶۵-۱۳۸۵

در صورت عدم برنامه‌ریزی، سالخوردگی نیروی کار کشاورزی برای کشورهای در حال توسعه و غیرصنعتی به‌ویژه ایران بسیار هشداردهنده است، چرا که تاکنون برنامه‌ای منسجم برای مدیریت سوددهی بیشتر اراضی آزادشده بر اثر مهاجرت روستا-شهری وجود نداشته و در بسیاری از موارد، اراضی تغییر کاربری داده یا رها می‌شوند. این روند برخلاف جایگاه اساسی بخش کشاورزی و نواحی روستایی در تحقق توسعه پایدار کشور ارزیابی می‌شود. از سوی دیگر، کشوری مانند ایران فاقد زیرساخت‌های شهری توسعه‌یافته همچون کشورهای صنعتی است. در گزارش آینده‌نگری شهری شدن در سطح کشورهای جهان، اشاره شده است که بیشتر کشورهای در حال توسعه در راستای ایجاد توازن و تعادل در توزیع فضایی جمعیت خود گام‌های اصلاحی برداشته‌اند. برای

نمونه، در حدود ۷۵ درصد کشورهای یاد شده به تصویب سیاست‌هایی در راستای کاهش حرکت افراد به سمت کلان‌شهرها اقدام کرده‌اند. طبق این گزارش، بیش از پنجاه سال است که رشد فزاینده جمعیت شهری شکل گرفته و افزایش سرعت و میزان آن به‌ویژه در مناطق کمتر توسعه‌یافته به تحمیل چالش‌های دشوار به تک‌تک کشورهای و نیز کل جامعه جهانی انجامیده است (United Nations, 2004).

وضعیت فراروی ایران در زمینه رشد سریع شهرنشینی و نیز فرایند پیری جمعیت جهان در حال توسعه - که ایران نیز جزئی از آن به‌شمار می‌رود - انجام مطالعات بومی‌تر و دقیق‌تر به‌منظور پیش‌بینی بهتر و دقیق‌تر آینده جمعیت به‌ویژه جمعیت روستایی کشور را ضروری می‌سازد. پژوهش حاضر بر آن است که با در نظر گرفتن عوامل مؤثر بر تغییرات جمعیت روستایی کشور، برآوردی واقع‌بینانه از فرایندهای پویای تغییر جمعیت روستایی کشور و پیامدهای مترتب بر آن در افق ۱۴۱۰ ارائه دهد. به‌طور کلی، در تغییرات حجم و ترکیب جمعیت روستایی، دست کم چهار عامل بالقوه مهم می‌تواند دخالت کند، که عبارت‌اند از: ۱- رشد طبیعی (تفاضل باروری و مرگ‌ومیر)، ۲- مهاجرت‌های روستا-شهری، ۳- تبدیل وضع نقاط روستایی به شهر، و ۴- گسترش محدوده شهرها و ادغام نواحی روستایی اطراف در شهر. هرچند، برآورد سهم و اثرات مجزای هر کدام از عوامل یاد شده بر تغییرات جمعیت روستایی کشور را می‌توان موضوعی مهم برای مطالعه برشمرد، اما موضوعی فراتر از اهداف مطالعه حاضر به‌شمار می‌رود. هدف پژوهش حاضر معطوف به برآورد کلی حجم و ترکیب جمعیت روستایی کشور بوده و از این‌رو، اثر ترکیبی عوامل یاد شده بر حجم و ترکیب جمعیت روستایی صرف‌نظر از نقش جداگانه آنها مد نظر بوده است. بدین‌سان، از رهگذر آینده‌نگری روندهای محتمل در حجم و ترکیب جمعیت روستایی کشور، می‌توان مبنایی را برای تدوین و اتخاذ خط‌مشی‌های مناسب در راستای تحقق توسعه پایدار روستایی در افق آینده فراهم ساخت.

روش‌شناسی

در پژوهش حاضر، پیش‌بینی با استفاده از روش ترکیبی و بر اساس مفروضاتی در زمینه سطوح آبی باروری، مرگ‌ومیر و همچنین، ملاحظه نقش ترکیبی عوامل مداخله‌گر در تغییرات جمعیت روستایی انجام شد. بدین منظور، ابتدا سنجه‌های باروری، مرگ‌ومیر و مهاجرت بر اساس داده‌های سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ محاسبه شده، انطباق آن با یافته‌های مطالعات پیشین نیز مد نظر قرار گرفت. برای تدوین فرضیه‌های پیش‌بینی، از شاخص امید به زندگی در بدو تولد در قالب مهم‌ترین سنجه مرگ‌ومیر و شاخص میزان باروری کل به‌مثابه شاخصی مهم استفاده شد.

در جدول ۵، اطلاعات کلی در زمینه فرضیات باروری و مرگ‌ومیر در سال‌های پایه و پایان پیش‌بینی ارائه و نتایج سناریوهای مختلف با یکدیگر مقایسه شده است. میزان باروری کل برای سال پایه پیش‌بینی در نقاط روستایی کشور از طریق مقایسه برآوردهای حاصل از روش براس (معادل ۲/۴)، روش رله (معادل ۱/۷)، روش فرزندان خود (Abbasi-Shavazi et al., 2009) (معادل ۲/۱) و همچنین، محاسبه بر اساس روش آمارهای ثبتی (۱/۸) صورت پذیرفت. با توجه به دقت نسبتاً خوب برآوردهای حاصل از روش فرزندان خود، و نیز نزدیکی برآوردهای حاصل از روش فرزندان خود به میانگین برآوردهای تمامی روش‌های دیگر، رقم ۲/۱ به‌صورت رقم نهایی لحاظ شده برای سال پایه پیش‌بینی در نظر گرفته شد. انتظار می‌رود که میزان باروری کل بر اساس سه فرض مختلف شامل کاهش سریع باروری، کاهش ملایم باروری، و افزایش باروری تا سال ۱۴۱۰، به‌ترتیب، به ۱/۴۵، ۱/۷۵ و ۲/۳۵ برسد. با توجه به روند تحولات اقتصادی-اجتماعی جامعه ایران و نیز نتایج مطالعاتی که به تحلیل و برآورد روند تحولات باروری در ایران پرداخته‌اند (Abbasi-Shavazi et al., 2009)، انتظار تنزل باروری به پایین‌تر از سطح جانشینی و استمرار روند رو به کاهش باروری در آینده منطقی‌تر به نظر می‌رسد؛ و در پژوهش حاضر، از فرضیه کاهش ملایم باروری به‌مثابه محتمل‌ترین روند تغییرات باروری در مراحل بعدی کار استفاده شده است.

در زمینه فرضیه مرگ‌ومیر، شاخص امید به زندگی در بدو تولد برای سال پایه بر مبنای یافته‌های مطالعه آقا (۱۳۸۷)، برای جمعیت مردان و زنان نقاط روستایی ایران در سال ۱۳۸۵، به ترتیب، برابر با ۶۹/۰ و ۷۰/۳ سال محاسبه و برآورد شد. روند تغییرات امید به زندگی به گونه‌ای در نظر گرفته شد که رقم این شاخص در انتهای افق زمانی دوره پیش‌بینی در تمامی سناریوها برای مردان روستایی به ۷۳/۲ و برای زنان به ۷۴/۷ خواهد رسید. همان‌گونه که اطلاعات جدول ۵ نیز نشان می‌دهد، با فرض رشد طبیعی برای جمعیت روستایی کشور تا افق ۱۴۱۰، تعداد جمعیت بر اساس سناریوهای مختلف بین ۲۷/۹ تا ۳۰/۶ و با میانه سنی بین ۳۳ تا ۳۵ سال خواهد بود. به منظور تخمینی از تأثیر نقش عوامل سه‌گانه مهاجرت‌ها، تبدیل وضع و ادغام بر جمعیت نقاط روستایی کشور، با اعمال نسبت‌های بازماندگی ده‌ساله پیش‌نگر^(۲) و پس‌نگر^(۳) بر سرشماری‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ کشور، برآوردی از تعداد جمعیت مورد انتظار روستایی (به تفکیک سن و جنس) بدست آمد. تفاضل جمعیت برآورد شده از جمعیت واقعی، نشان دهنده اثرات ترکیبی مهاجرت‌ها، تبدیل وضع و ادغام است. در اینجا میانگینی از ارقام حاصل از روش‌های بازماندگی پیش‌نگر و پس‌نگر به عنوان تخمینی از تأثیر ترکیبی عوامل فوق در نظر گرفته شد. در مجموع، در فاصله سالهای ۸۵-۱۳۷۵ از جمعیت روستایی تعداد ۱۹۶۲۸۵۵ مرد و ۲۰۹۵۶۰۱ زن کاسته شده است که رقم خالص سالانه آن برای مردان و زنان به ترتیب معادل ۲۲۱۰۴۴ و ۲۳۳۱۴۹ نفر است. انتظار کلی بر این است که آهنگ مهاجرت و تبدیل وضع نقاط روستایی به شهر پس از رسیدن به آستانه‌ای معین، با سرعتی کندشونده استمرار یابد. در اینجا به منظور پیش‌بینی تأثیر ترکیبی مهاجرت، ادغام و تبدیل وضع، سه سناریوی مختلف مطرح گردید که در آن فرض شده است اثر ترکیبی عوامل یاد شده به ترتیب به یک سوم، نصف، و دو سوم تنزل یابد.

جدول ۵- مقایسه سناریوهای پیش‌بینی جمعیت روستایی کشور (با رشد طبیعی) بر اساس مفروضات مختلف باروری تا افق ۱۴۱۰

میزان باروری کل*	امید به زندگی در بدو تولد**		جمعیت با فرض رشد طبیعی (میلیون نفر)	رشد طبیعی سالانه (درصد)	میانۀ سنی جمعیت	جمعیت ۶۵ ساله و بالاتر (درصد)
	مردان	زنان				
۲/۱۰	۶۹/۰	۷۰/۳	۲۲/۱	۱/۳۱	۲۴	۶/۱
۲/۳۵	۷۳/۲	۷۴/۷	۳۰/۶	۰/۹۷	۳۳	۷/۰
۱/۷۵	۷۳/۲	۷۴/۷	۲۸/۹	۰/۵۸	۳۴	۷/۴
۱/۴۵	۷۳/۲	۷۴/۷	۲۷/۹	۰/۳۸	۳۵	۷/۶

* میزان باروری کل با مقایسه برآوردهای حاصل از روش آمارهای ثبتی، روش براس، روش رله و روش فرزندان خود صورت پذیرفت.

** مقادیر امید به زندگی برگرفته از مطالعه آقا (۱۳۸۷) است.

منبع: یافته‌های تحقیق

یافته‌ها

از آنجا که تغییرات جمعیت روستایی کشور صرفاً تحت تأثیر رشد طبیعی نیست، بنابراین، با اتکای صرف به دو عامل میزان باروری و امید به زندگی، نمی‌توان تصویر واقعی از پویایی آن ارائه کرد. پیش‌تر، در اشاره به جدول ۵، فرضیات مرتبط با باروری و مرگ‌ومیر به همراه پیش‌بینی چندین شاخص جمعیتی با فرض رشد طبیعی مطرح شد. در جدول ۶، با فرض کاهش ملایم باروری در قالب محتمل‌ترین روند مورد انتظار برای تغییرات باروری، تغییرات جمعیت روستایی کشور مجدداً با دخالت دیگر عوامل تغییر مانند مهاجرت، ادغام در شهر و تبدیل وضع روستاها به شهر در چارچوب سه سناریوی حد پایین، متوسط و بالا برآورد شده است.

در سناریوی اول، اثر ترکیبی مهاجرت، ادغام و تبدیل وضع از حدود ۴۵۴ هزار نفر در ۱۳۸۵ به ۱۵۱ هزار نفر در سال در افق ۱۴۱۰ کاهش خواهد یافت که در نتیجه آن، جمعیت روستایی کشور از ۲۲/۱ به ۲۰/۱ میلیون نفر تنزل می‌یابد. میانه سنی جمعیت نیز از ۲۴ به ۳۷ و درصد جمعیت بالای ۶۵ سال از ۶/۱ به ۸/۳ درصد خواهد رسید. در سناریوی دوم، فرض شده است که دخالت نقش مهاجرت، ادغام و تبدیل وضع نقاط روستایی تا انتهای دوره پیش‌بینی به نصف مقدار آن در سال شروع پیش‌بینی یعنی، سالانه حدود ۲۲۷ هزار نفر برسد. بر مبنای این سناریو، کل جمعیت روستایی کشور از ۲۲/۱ میلیون به ۱۹/۰ میلیون نفر کاهش خواهد یافت و هماهنگ با این تغییر، میانه سنی جمعیت نیز به ۳۷ سال و درصد سالمندان بالای ۶۵ سال به ۸/۵ درصد افزایش خواهد یافت. در سومین سناریو، فرض شده است که کل کاهش خالص جمعیت روستایی به دو سوم مقدار آن در سال آغاز پیش‌بینی یعنی، به حدود ۳۰۳ هزار نفر خواهد رسید. در این سناریو، شمار روستانشینان از ۲۲/۱ به ۱۷/۹ میلیون نفر کاهش می‌یابد و هماهنگ با این تغییر، میانه سنی جمعیت از ۲۴ به ۳۸ سال و درصد سالمندان از ۶/۱ به ۸/۶ درصد خواهد رسید.

در مجموع، با توجه به پیش‌بینی‌های گزارش‌شده در جدول ۶، انتظار تحقق سناریوی دوم به‌مثابه سناریوی حد وسط پیش‌بینی، محتمل‌تر از دو سناریوی دیگر در نظر گرفته شده است. اطلاعات جزئی‌تر در زمینه پیش‌بینی جمعیت کل کشور، تعداد و درصد جمعیت در نقاط روستایی، و نرخ رشد سالانه جمعیت روستایی در جدول ۷ آمده، که برگرفته از یافته‌های پیش‌بینی است. بر اساس اطلاعات این جدول، جمعیت کل کشور و جمعیت نقاط روستایی، به ترتیب، از ۷۰۴۹۵۷۸۴ و ۲۲۱۳۱۱۰۱ نفر در آغاز دوره به ۸۴۵۶۳۹۰۴ و ۱۹۰۰۱۳۶۶ نفر در پایان دوره پیش‌بینی خواهد رسید. این اطلاعات به‌طور ضمنی مبین آن است که نسبت روستانشینی از ۳۱/۴ درصد به ۲۲/۵ درصد در پایان دوره پیش‌بینی کاهش خواهد یافت. همچنین، روند تغییرات از استمرار رشد منفی جمعیت روستایی در طول دوره پیش‌بینی حکایت خواهد داشت، به‌گونه‌ای

که نرخ تقریبی رشد سالانه جمعیت نقاط روستایی در فاصله سال‌های ۱۳۸۵-۱۴۱۰ در دامنه‌ای بین ۰/۴۶- تا ۰/۷۸- خواهد بود.

جدول ۶- پیش‌بینی جمعیت روستایی کشور با فرض تداوم کاهش ملایم باروری و سناریوهای حد پایین، متوسط و بالای ناشی از اثر دخالت ترکیبی عوامل مهاجرت، ادغام و تبدیل وضع تا افق ۱۴۱۰

سناریوی اول		سناریوی دوم		سناریوی سوم	
جمعیت (میلیون نفر)	میانگین سنی	جمعیت (میلیون نفر)	میانگین سنی	جمعیت (میلیون نفر)	میانگین سنی
کاهش اثرات مهاجرت، تبدیل وضع و ادغام به یک‌سوم (هزار نفر در سال)	۲۴	کاهش اثرات مهاجرت، تبدیل وضع و ادغام به دو سوم (هزار نفر در سال)	۲۴	جمعیت بالای ۶۵ سال (درصد)	۲۴
۲۲/۱	۲۴	۲۲/۱	۲۴	۶/۱	۲۴
۲۱/۶	۲۶	۲۱/۵	۲۶	۵/۴	۲۶
۲۱/۲	۲۸	۲۱/۰	۲۸	۵/۲	۲۸
۲۰/۹	۳۱	۲۰/۵	۳۱	۵/۸	۳۱
۲۰/۴	۳۴	۱۹/۷	۳۴	۷/۱	۳۴
۲۰/۱	۳۷	۱۹/۰	۳۷	۸/۳	۳۷
۱۳۸۵	۲۲/۱	۱۳۸۵	۲۲/۱	۶/۱	۲۴
۱۳۹۰	۲۱/۶	۱۳۹۰	۲۱/۵	۵/۴	۲۶
۱۳۹۵	۲۱/۲	۱۳۹۵	۲۱/۰	۵/۲	۲۸
۱۴۰۰	۲۰/۹	۱۴۰۰	۲۰/۵	۵/۸	۳۱
۱۴۰۵	۲۰/۴	۱۴۰۵	۱۹/۷	۷/۱	۳۴
۱۴۱۰	۲۰/۱	۱۴۱۰	۱۹/۰	۸/۳	۳۷

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول ۷- برآورد متوسط نرخ رشد سالانه جمعیت روستایی ایران و نرخ روستانشینی

سال	کل جمعیت	جمعیت روستایی	نرخ رشد سالانه (درصد)	درصد روستانشینی
۱۳۸۵	۷۰۴۹۵۷۸۴	۲۲۱۳۱۱۰۱	-۰/۷۲	۳۱.۳۹
۱۳۹۰	۷۳۸۵۰۵۶۰	۲۱۵۱۷۷۲۲	-۰/۴۷	۲۹.۱۴
۱۳۹۵	۷۷۵۱۳۱۶۰	۲۱۰۴۷۳۸۰	-۰/۴۶	۲۷.۱۵
۱۴۰۰	۸۰۷۴۰۹۱۲	۲۰۴۷۷۲۶۲	-۰/۶۳	۲۵.۳۶
۱۴۰۵	۸۳۰۷۶۶۳۲	۱۹۷۴۶۴۲۹	-۰/۷۸	۲۳.۷۷
۱۴۱۰	۸۴۵۶۳۹۰۴	۱۹۰۰۱۳۶۶	-۰/۷۴	۲۲.۴۷

منبع: یافته‌های تحقیق

یافته‌های پژوهش حاکی از سالخوردگی جمعیت روستایی در دوره ۱۳۸۵-۱۴۱۰ است، به گونه‌ای که میانه سنی جمعیت روستایی از ۲۴ سال در ۱۳۸۵ به ۳۷ سال در ۱۴۱۰ خواهد رسید (شکل ۱). همچنین، در طول این دوره، سهم جمعیت سالمندان (۶۵ سال و بالاتر) از ۶/۱ درصد به ۷/۳ درصد افزایش می‌یابد و برعکس، سهم افراد کمتر از پانزده سال از ۲۸/۰ درصد به ۱۶/۶ درصد کاهش خواهد یافت (جدول ۸). نرخ رشد سالانه جمعیت سالمندان روستایی ایران در طول دوره ۱۳۸۵-۱۴۱۰ به میزان ۰/۷۷ درصد خواهد بود، در حالی که افراد زیر پنجاه سال، طی همین دوره، نرخ رشد سالانه منفی را تجربه خواهند کرد.

به‌طور کلی، سالخوردگی جمعیت در اثر ترکیب کاهش باروری و میزان مرگ‌ومیر (گذار جمعیت‌شناختی) پدیدار می‌شود. کاهش باروری به کاهش بعد خانوار و گروه‌های سنی کوچک‌تر در سنین پایین‌تر و کاهش مرگ‌ومیر نیز به بهبود امید به زندگی می‌انجامد. گروه‌های سنی کوچک‌تر در سنین پایین در کنار گروه‌های سنی بزرگ‌تر در سنین بالا به سالخوردگی جمعیت و افزایش نسبت وابستگی سالخوردگی منجر می‌شود (Alley and Crimmins, 2007). البته جوان‌گزینی مهاجرت روستا-شهری نیز مزید بر علت خواهد بود.

جدول ۸- برآورد جمعیت روستایی ایران در میانه سال به تفکیک گروه سنی

سال	زیر ۱۵ سال		۱۵-۴۹		۵۰-۶۴		۶۵ سال و بیشتر	
	نفر	درصد	نفر	درصد	نفر	درصد	نفر	درصد
۱۳۸۵	۶۲۰۵۵۶۱	۲۸	۱۲۷۴۹۷۲۷	۵۷/۶	۱۸۲۳۶۰۳	۸/۲	۱۳۵۲۲۱۰	۶/۱
۱۳۹۰	۵۶۵۹۱۶۱	۲۵/۶	۱۲۶۴۳۸۱۳	۵۷/۱	۲۰۵۷۰۹۴	۹/۳	۱۱۵۷۶۵۳	۵/۲
۱۳۹۵	۵۶۵۵۴۳۱	۲۵/۶	۱۲۰۳۰۶۸۲	۵۴/۴	۲۲۷۷۳۲۷	۱۰/۳	۱۰۸۱۸۳۵	۴/۹
۱۴۰۰	۵۴۳۲۶۱۸	۲۴/۵	۱۱۳۱۵۷۳۵	۵۱/۱	۲۵۳۷۱۳۳	۱۱/۵	۱۱۹۱۷۷۷	۵/۴
۱۴۰۵	۴۵۳۲۷۳	۲۰/۷	۱۰۹۱۳۸۵۱	۴۹/۳	۲۸۵۹۲۸۳	۱۲/۹	۱۴۰۰۰۲۲	۶/۳
۱۴۱۰	۳۶۷۶۷۶۴	۱۶/۶	۱۰۲۵۸۸۳۸	۴۶/۴	۳۴۵۴۴۴۸	۱۵/۶	۱۶۱۱۳۱۶	۷/۳

منبع: یافته‌های تحقیق

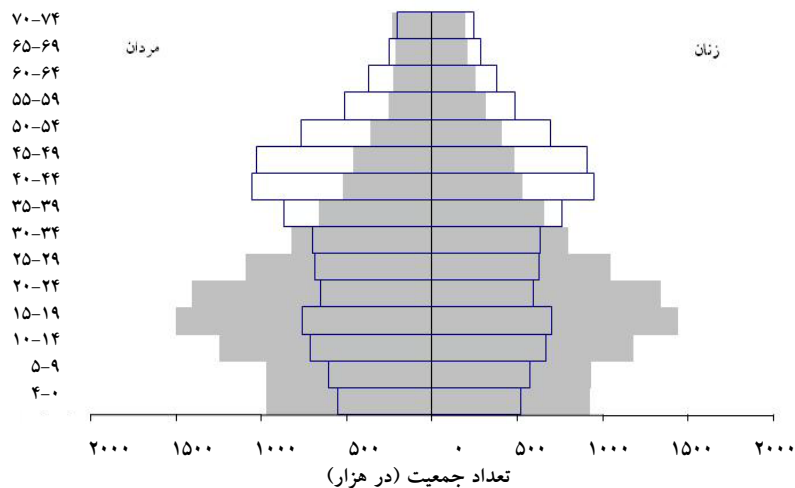
در مطالعات مربوط به سالخوردگی جمعیت، از نسبت وابستگی جمعیت سالخوردگان به طور گسترده استفاده می‌شود (Bongaarts, 2004). بنا به تعریف، نسبت وابستگی جمعیت سالخورده عبارت است از نسبت افراد ۶۵ ساله و بیشتر به جمعیت ۱۵-۶۴ ساله (یا جمعیت واقع در سن کار و فعالیت). طبق نتایج مطالعه، میزان این شاخص در نواحی روستایی از نه نفر مسن وابسته به ازای هر صد نفر روستایی واقع در سن کار و فعالیت در شروع دوره به دوازده نفر مسن وابسته به ازای هر صد نفر در پایان دوره پیش‌بینی افزایش خواهد یافت (جدول ۹). نسبت وابستگی جمعیت سالخورده نه تنها سنجش‌ای برای تعیین اهمیت اجتماعی جمعیت سالخورده در جامعه بلکه مشخص‌کننده بار اقتصادی بالقوه‌ای است که جمعیت سالخوردگان بر دوش نیروی کار تولیدکننده خواهد گذاشت (Verdugo, 2006). از سوی دیگر، کاهش نسبت وابستگی کودکان در طول دوره ۲۵ ساله نیز حاکی از روند رو به سالخوردگی جمعیت روستایی است. علاوه بر این، شاخص نسبت وابستگی کل جمعیت روستایی که برابر با افراد زیر پانزده سال و بالای ۶۴ سال نسبت به افراد ۱۵-۶۴ ساله است، از ۵۱/۹۰ در سال پایه به ۳۸/۶۰ در سال انتهایی کاهش خواهد یافت، که به مفهوم افزایش عرضه نیروی کار روستایی در طول دوره پیش‌بینی خواهد بود.

جدول ۹- برآورد نسبت‌های وابستگی سنی جمعیت روستایی (۱۳۸۵-۱۴۱۰)

سال	نسبت وابستگی کم‌سالی	نسبت وابستگی کهن‌سالی	نسبت وابستگی کل
۱۳۸۵	۴۲/۶	۹/۳	۵۱/۹
۱۳۹۰	۳۸/۵	۷/۹	۴۶/۴
۱۳۹۵	۳۹/۵	۷/۶	۴۷/۱
۱۴۰۰	۳۹/۲	۸/۶	۴۷/۸
۱۴۰۵	۳۳/۲	۱۰/۲	۴۳/۴
۱۴۱۰	۲۶/۸	۱۱/۸	۳۸/۶

منبع: یافته‌های تحقیق

علاوه بر این، هرم سنی جمعیت روستایی نیز پدیدهٔ سالخوردگی جمعیت روستایی در دورهٔ ۱۳۸۵-۱۴۱۰ را به‌خوبی به تصویر کشیده است. همان‌طور که شکل ۲ نشان می‌دهد، در ۱۳۸۵، گروه سنی ۱۹-۱۵ ساله بیشترین سهم را از جمعیت روستایی دارا بوده است، در حالی که در ۱۴۱۰، گروه ۴۴-۴۰ ساله بزرگ‌ترین گروه سنی جمعیت روستایی خواهد بود. همچنین، گروه سنی ۴۹-۴۵ ساله بیشترین رشد و گروه سنی ۲۴-۲۰ ساله بیشترین کاهش را در طول دورهٔ ۲۵ ساله خواهد داشت.

منبع: یافته‌های تحقیق

شکل ۱- هرم سنی جنسی جمعیت روستایی کشور، سال ۱۳۸۵ و پیش‌بینی سال ۱۴۱۰

مقایسه هرم سنی جمعیت روستایی در ابتدا و انتهای دوره حاکی از انتقال برآمدگی هرم از سنین ۲۹-۱۰ سال به سنین بالاتر از ۳۹-۳۵ سال است. به‌طور کلی، در طول دوره مورد مطالعه، در گروه‌های سنی پایین‌تر از ۳۴ سال، جمعیت روستایی رشد منفی خواهد داشت. از سوی دیگر، در سنین ۶۴-۳۵ سال، جمعیت روستایی دارای رشد مثبت بوده، مردان رشد بیشتری نسبت به زنان خواهند داشت؛ ولی در گروه سنی ۶۹-۶۵ سال، رشد جمعیت زنان بیش از مردان خواهد بود. همچنین، در حالی که تعداد مردان هفتاد سال به بالا با کاهش مواجه خواهد شد، ولی زنان هفتاد سال به بالا رشد خواهند داشت. چنین روندی می‌تواند حاکی از امید به زندگی بیشتر در بین زنان باشد (جدول ۶). همچنین، مقایسه هرم سنی ۱۳۸۵ با هرم سنی ۱۴۱۰ بیانگر کاهش نسبی جمعیت روستایی در طول دوره مورد مطالعه بوده، که در جدول ۷ نیز قابل مشاهده است.

بحث و نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های مطالعه حاضر، تغییر جمعیت روستایی در افق ۱۴۱۰ دارای ویژگی‌هایی عمده شامل کاهش نرخ باروری، بهبود امید به زندگی، کاهش جمعیت مطلق و نسبی روستایی کشور، افزایش عرضه نیروی کار روستایی و در پی آن، سالخوردگی ساختار سنی جمعیت روستایی، کاهش باروری و افزایش امید به زندگی خواهد بود. رشد منفی جمعیت روستایی کشور در طول دوره ۱۴۱۰-۱۳۸۵، با وجود افزایش امید به زندگی و نیز بالاتر بودن نرخ باروری جمعیت روستایی نسبت به نقاط شهری (که کماکان دارای رشد مثبت خواهد بود)، بیشتر معلول «مهاجرت روستاییان به شهرها»، «تبدیل تعدادی از نقاط روستایی به شهر» و «ادغام روستاها در شهرها» است. با توجه به افزایش تراکم جمعیتی روستاهای پرجمعیت و نیز تعداد آنها در دوره ۱۳۸۵-۱۳۴۵ و از سوی دیگر، کاهش تعداد آبادی‌های پایین‌تر از صد نفر، و نیز با عنایت به افزایش تخلیه روستاها، می‌توان نتیجه گرفت که بخشی مهم از مهاجرت جمعیت روستایی به‌صورت پله‌ای و از سکونتگاه‌های کم‌جمعیت به روستاهای

پرجمعیّت و سپس، به نقاط شهری صورت گرفته است. هرچند، تخلیه روستاهای کم‌جمعیّت و تراکم شدن جمعیّت روستایی در روستاهای خاص ممکن است در نظام اسکان روستاییان پدیده‌ای مثبت تلقی شود و بستری مناسب را برای برنامه‌ریزی توسعه و عمران روستایی فراهم سازد، اما توجه به سه نکته مهم است:

- اول آنکه افزایش تدریجی جمعیّت روستاهای پرجمعیّت، در نهایت سبب تبدیل آنها به سکونتگاه‌های شهری می‌شود و این موضوع یکی از دلایل افزایش شهرنشینی در جوامع در حال توسعه از جمله ایران است. چنانچه سیاست‌ها و راهبردهایی مناسب برای مدیریت اقتصادی این سکونتگاه‌ها پس از تبدیل آنها به شهر وجود نداشته باشد و زمین‌های کشاورزی در اثر عوامل مختلف، به‌ویژه افزایش قیمت زمین به‌شدت در معرض تقطیع و تغییر کاربری قرار گیرند، چالش‌های اساسی برای جامعه ایجاد خواهد شد، که از مهم‌ترین آنها می‌توان به کاهش تولیدات و تهدید امنیت غذایی اشاره کرد؛
- دوم آنکه چنانچه تراکم جمعیّت در سکونتگاه‌های روستایی یاد شده بیش از ظرفیّت نگهداشت باشد، پیامدهای زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی به بار خواهد آورد؛ و
- سوم آنکه با نوسان‌های موجود در روستاهای کم‌جمعیّت و تخلیه آنها، ارائه هرگونه خدمات به سکونتگاه‌های یاد شده غیراقتصادی می‌شود و دست‌اندرکاران توسعه روستایی با تردید جدی در توسعه زیرساخت‌ها و خدمات مختلف روستایی در این نواحی که تعداد آنها اندک هم نیست، مواجه خواهند شد؛ و این مسئله به‌نوبه خود به تخلیه سریع‌تر آنها می‌انجامد. در ۱۳۸۵، ۹۰/۴ درصد از کل آبادی‌های کشور تنها ۳۰/۹ درصد کل جمعیّت روستایی را در خود جای داده و ۶۹/۱ درصد باقی‌مانده در ۹/۶ درصد از سکونتگاه‌های روستایی پرجمعیّت (پانصد نفر و بیشتر) زندگی می‌کردند. این دوگانگی بیانگر لزوم اتخاذ نظام برنامه‌ریزی سلسله‌مراتبی و نیز جلوگیری از مهاجرت بدون برنامه و بی‌رویه روستاییان به سکونتگاه‌های روستایی پرجمعیّت‌تر و شهرهاست.

به هر حال، طبق یافته‌های تحقیق حاضر و نیز اسناد سازمان ملل، ایران از نظر میزان شهرنشینی در افق ۱۴۱۰ با کشورهای توسعه‌یافته هم‌تراز خواهد شد، مسئله‌ای که برای کشورهای در حال توسعه و به‌ویژه ایران بسیار هشداردهنده است. با توجه به تفاوت‌های اساسی شرایط ایران با کشورهای توسعه‌یافته و نبود بسترهای صنعتی و خدماتی مناسب برای ایجاد اشتغال مولد و کافی در شهرها و نیز با عدم مدیریت مهاجرت روستا-شهری، چه در داخل روستا و چه در خارج از آن، چنین تحولی فارغ از عامل ایجادکننده آن منجر به ایجاد معضل‌ها و تنگناهای مختلف اجتماعی و اقتصادی و توسعه ناپایدار در ایران خواهد شد.

معضل دیگری که جمعیت روستایی کشور در دوره ۱۳۸۵-۱۴۱۰ با آن مواجه خواهد بود، پیری جمعیت است، که چه‌بسا پیامدهایی منفی از قبیل کاهش پذیرش روش‌ها و فناوری‌های نوین، کاهش بهره‌وری تولید، مصرف‌گرایی و سایر موارد را در پی داشته باشد. از سوی دیگر، نتایج پژوهش حاکی از کاهش نسبی تعداد کودکان و نیز افزایش شمار نیروی کار در سنین فعالیت و نیز رشد نسبی جمعیت پیر روستایی است. محققان پیش‌بینی کرده‌اند که در دوره ۲۵ ساله آینده، نسبت وابستگی سنی در ایران همچنان روندی کاهنده خواهد داشت (زارع، ۱۳۸۴)، که نتایج تحقیق حاضر نیز آن را تأیید می‌کند، روندی که بیانگر افزایش شدید نیروی فعال کشور بر اثر نرخ باروری بالا در دهه ۱۳۶۰ است.

توصیه‌های سیاستی

حال، با توجه به نتایج تحقیق، در راستای مدیریت چالش‌های آتی توسعه پایدار روستایی و ایجاد توازن و تعادل در توزیع فضایی جمعیت بین نقاط شهری و روستایی، نکات زیر توصیه می‌شود:

۱- کاهش سرعت مهاجرت روستاییان به نقاط شهری

از مهم‌ترین شروط ایجاد تعادل در توزیع فضایی جمعیت در پهنه سرزمین تعدیل روند مهاجرت روستاییان به سکونتگاه‌های شهری است، چرا که در غیر این صورت،

شهرنشینی با سرعت به رشد خود ادامه خواهد داد. از آنجا که در بند «د» ماده ۱۹۴ قانون برنامه پنجم توسعه کشور نیز بر معکوس‌سازی جریان مهاجرت روستا-شهری تأکید شده است (معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس جمهور، ۱۳۸۹)، باید اقداماتی مناسب و عملیاتی در این زمینه صورت گیرد، که از آن جمله است:

- تبدیل روستاها به بنگاه‌های اقتصادی پویا و کارآمد: در واقع، لازمه تأمین نیازهای آتی اقشار سالخورده روستایی که تعداد آنها رو به افزایش خواهد بود و پاسخ‌گویی به عرضه در حال رشد نیروی کار و نیز کاهش مهاجرت افزایش بهره‌وری نیروی کار و سطح درآمد خانوارهای روستایی در عین افزایش فرصت‌های شغلی است. در چارچوب یک چشم‌انداز مشخص، باید به طراحی برنامه‌ای برای انتقال نیروی مازاد روستایی (عمدتاً کشاورزی) و مدیریت صحیح آن در بین بخش‌های مختلف اقتصاد روستایی پرداخت، به گونه‌ای که به بهره‌وری و رفاه بیشتر روستاییان بینجامد و اهداف کمی آن نیز مشخص شود. علاوه بر آن، حتی باید در خود بخش کشاورزی نیز توان زیربخش‌های مختلف از قبیل زراعت، باغبانی، و دامپروری ارزیابی و بر اساس آن، سهم هر کدام از آنها در اشتغال‌زایی تعیین شود؛ به دیگر سخن، باید راهبردهای اشتغال‌زایی روستایی به گونه‌ای تدوین شوند که ارمغان آنها، از یک سو، درآمدزایی برای روستاییان و به‌ویژه فقرا و از سوی دیگر، افزایش ارزش افزوده و بهره‌وری نیروی کار و در نهایت، توأم‌سازی پیشرفت و عدالت باشد. در این راستا، باید به تدوین راهبردهای نوین اشتغال‌زایی کشاورزی به‌ویژه با انتقال نیروی کار مازاد کشاورزی از زیربخش زراعت به زیربخش‌های کاربر و باارزش مانند باغبانی، دامی، شیلات، جنگل و نیز احداث مجتمع‌های گلخانه‌ای در میان‌مدت و توسعه صنایع بسته‌بندی و فرآوری مرتبط در درازمدت و همچنین، به توسعه کسب و کارهای کشاورزی (FAO/UNIDO, 2010) و غیرکشاورزی همت گماشت. یکی دیگر از فرصت‌های شغلی نوین که می‌تواند در تحقق معیشت پایدار روستایی، نقش آفرین باشد، گردشگری پایدار روستایی

است. این نوع گردشگری، به عنوان فعالیتی مطرح است که درآمد شهری را وارد نواحی روستایی کرده و در معکوس سازی مهاجرت شهری-روستایی اثرگذار بوده و اثرات اجتماعی و محیط زیستی را به حداقل می‌رساند. به طور کلی ایران با توجه به تمدن تاریخی خود دارای میراث‌های کشاورزی متنوع و گوناگون است که بعضاً دارای اهمیت جهانی هستند. از این جمله می‌توان به نظام معیشتی عشایر قشقایی و نیز قنات‌ها اشاره کرد که هم اکنون نامزد ثبت در فهرست میراث‌های کشاورزی دارای اهمیت جهانی در سازمان فائو هستند (از نه اثر جهانی، دو اثر متعلق به ایران است) (GIAHS, 2011).

- برنامه‌ریزی ویژه برای کودکان و جوانان روستایی: از آنجا که روند نتایج مطالعه نشان داد که جوانان روستایی سهمی بالا از مهاجران به شهرها را تشکیل داده بودند، پیشنهاد می‌شود که از طریق برنامه‌هایی مانند فرصت‌های شغلی مناسب (کسب و کارها و صنایع کشاورزی و مانند آن)، آموزش حرفه‌ای، گسترش فناوری اطلاعات و ارتباطات و برنامه‌هایی از این دست، از خروج این سرمایه انسانی ارزشمند از محیط روستا پیشگیری شود. نظر به رشد گروه سنی سالخورده در جمعیت روستایی، اهمیت این موضوع دوچندان خواهد بود.
- تأمین خدمات اساسی مورد نیاز روستاییان.

۲- تحدید تبدیل نواحی روستایی به شهری و جلوگیری از تغییر کاربری اراضی کشاورزی

همان‌طور که نتایج نشان داد، تعداد سکونتگاه‌های روستایی و شهری، به ترتیب، کاهش و افزایش یافته است که بخشی از آن، در نتیجه تبدیل بی‌رویه و تدریجی مراکز روستایی به مراکز شهری و نیز گسترش و تجاوز شهرها به نواحی روستایی و تلفیق آبادی‌های حومه شهرهای بزرگ در نتیجه توسعه کالبدی آنها ارزیابی می‌شود (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۳)، که علاوه بر رشد شهرنشینی، تهدیدی برای

آینده اراضی کشاورزی و امنیت غذایی به‌شمار می‌رود. بنابراین، در وهله اول، باید مانع از این تبدیل بی‌رویه و نیز تجاوز نواحی شهری به سکونتگاه‌های روستایی شد. لازم به ذکر است که راهکار اول، در بند «ج» ماده ۱۷۲ قانون برنامه پنجم توسعه، مورد اشاره قرار گرفته که بر اساس آن، بر تهیه و اجرای طرح هادی با رویکرد کنترل محدوده روستاهای واقع در حریم کلان‌شهرها در حد رشد طبیعی آنها تأکید شده است.

از سوی دیگر، باید سیاست‌های کنترلی و نظارتی خاص به‌ویژه برای روستاهایی که در نتیجه فرایند مهاجرت پله‌ای مبدل به نواحی شهری می‌شوند، اعمال شود تا از تغییر کاربری اراضی کشاورزی آنها جلوگیری به عمل آید. در این راستا، بند «و» ماده ۴۶ قانون برنامه پنجم توسعه سازمان ثبت اسناد را مکلف به تکمیل طرح حدنگاری یا کاداستر و نیز ایجاد پایگاه اطلاعات حقوقی املاک تا پایان برنامه کرده است که عملیاتی شدن آن در کنترل و جلوگیری از تغییر کاربری اراضی کشاورزی و منابع طبیعی بسیار مؤثر خواهد بود. علاوه بر این، آن دسته از نواحی روستایی که به سکونتگاه‌های شهری تبدیل شده‌اند، باید در قالب راهبرد «یوفرد» یا کارکردهای شهری در توسعه روستایی^(۴) و استقرار نظام سلسله‌مراتبی سکونتگاه یکپارچه، به محلی برای استقرار کسب و کارهای کشاورزی مبدل شوند تا از یک سو، به ارائه خدمات مورد نیاز کشاورزان بپردازند و از سوی دیگر، برای تولیدات آنها بازاری عادلانه را فراهم سازند. البته در کنار راهبرد یوفرد، باید به ایجاد تقاضا برای کارکردهای شهری در روستاها از طریق بهبود فضای کسب و کار و شرایط اجتماعی - اقتصادی نواحی روستایی نیز پرداخت.

۳- تدارک خدمات مورد نیاز قشر سالخورده روستایی

همان‌طور که نتایج نشان داد، جمعیت سالخورده روستایی کشور در افق ۱۴۱۰ رو به افزایش خواهد بود. یکی از لوازم اصلی مدیریت معیشت جمعیت سالخورده و جلوگیری از غلطیدن آن در تله فقر استقرار نظام تأمین اجتماعی روستایی با قوانین منعطف و متفاوت از نظام تأمین اجتماعی مرسوم خواهد بود.

یادداشت‌ها

- ۱- این گروه شامل ۴۹ کشوری است که در ۲۰۰۱، به سازمان ملل پیوستند.
2. forward
3. backward
4. Urban Functions in Rural Development (UFRD)

منابع

- آقا، هما (۱۳۸۷)، «محاسبه جدول عمر خلاصه و کامل استان‌های ایران برای سال ۱۳۸۵». تهران: مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه. بازیابی در: ۱۳۹۱/۲/۱۲. قابل دسترسی در:
- http://www.psrc.ac.ir/index.php?option=com_content&view=article&id=192&Itemid=354.
- زارع، بیژن (۱۳۸۴)، *جمعیت‌شناسی اقتصادی و اجتماعی*. تهران: سمت.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی (۱۳۸۳)، *گزارش اقتصادی برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی*. تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی.
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۵-۱۳۳۵)، *سرشماری عمومی نفوس و مسکن*. تهران: مرکز آمار ایران.
- مرکز آمار ایران (۱۳۹۰)، *سالنامه آماری ۱۳۸۹ کشور*. تهران: مرکز آمار ایران.
- معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس جمهور (۱۳۸۹)، *قانون برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی*. تهران: معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس جمهور.
- موسوی، سیدمحمد و گنجیان، مهدی (۱۳۸۲)، «نگاهی به مهاجرت‌های روستایی در ایران». *نامه پژوهش فرهنگی*، سال ۷، شماره ۶، صص ۲۱۱-۲۴۴.
- مهدوی، مسعود. (۱۳۸۹)، *مقدمه‌ای بر جغرافیای روستایی ایران (جلد اول: شناخت مسائل جغرافیایی روستاها)*. تهران: سمت.
- Abbasi-Shavazi, M. J.; McDonald, Peter; and Hosseini-Chavoshi, Meimanat (2009). *The Fertility Transition in Iran: Revolution and Reproduction*. Netherlands: Springer.
- Alley, D. and Crimmins, E. (2007), "The demography of aging and work". In: Shultz, K. S. and Adams, G. A. (eds.) *Aging and Work in the 21st Century*, pp. 7-25. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

- Bharier, Julian (1972), "The growth of towns and villages in Iran, 1900-66".
In: Momeni, J. A. (ed.) *The Population of Iran: A Selection of Readings*. Honolulu: East-West Population Institute.
- Bongaarts, J. (2004), "Population aging and the rising cost of public pensions". *Population and Development Review*, Vol. 30, No. 1, pp. 1-23.
- Brockerhoff, M. (2000), "Achieving urban food and nutrition security in the developing world: an urbanizing world". *Focus 3, brief 2 of 10*. Washington, DC: International Food Policy Research Institute.
- FAO/UNIDO (2010), *African Agribusiness and Agro-Industries Development Initiative (3ADI); A Programme Framework*. Rome: FAO/UNIDO.
- GIAHS (Globally Important Agricultural Heritage Systems) (2011), "Qashqai nomadic pastoralism (Iran)- summary information". Available on: <http://www.fao.org/nr/giahs/candidate-system/candidate/qashqai/en/>.
- Preston, S. H. (1979), "Urban growth in developing countries: a demographic reappraisal". *Population and Development Review*, Vol. 5, No. 2, pp. 195-215.
- United Nations (2004), *World Urbanization Prospects: The 2003 Revision*. New York: United Nations.
- United Nations (2007), *World Population Aging 2007; Executive Summary*. New York: United Nations.
- Verdugo, R. R. (2006), "Workers, workers' productivity and the dependency ratio in Germany: analysis with implications for social policy". *Population Research and Policy Review*, Vol. 25, No. 5/6, pp. 547-565.